

Потоп. Т. 3

КУПИТИ

«Потоп» — друга частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, до якої входять також романи «Вогнем і мечем» (вийшов у цьому ж видавництві 2006 року) і «Пан Володийовський». Твір присвячений боротьбі Речі Посполитої зі шведською навалою у XVII ст. Письменник показав шляхетську анархію, що панувала в країні. Зрадникам вітчизни — могутнім князям Радзивіллам та їхнім посіпакам — він протиставив жменьку патріотів, довкола яких поступово збиралися основні сили визвольного руху. Головною дійовою особою «Потопу» є Кмитиць, котрий, раніше пихатий і свавільний шляхтич, стає самовідданим воїном, який разить шведів під мурами Ченстоховського кляштору. Численні пригоди Кмитиця, посилюючи цікавість сюжету, дають авторові змогу розкрити перед читачами широку панораму життя феодальної Польщі.

СВІТОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

Генрик СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

ТОМ 3

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

У трьох томах

Henryk Sienkiewicz

POTOP

TOM TRZECI

Генрик Сенкевич

ПОТОП

ТОМ ТРЕТІЙ

З польської переклав *Євген Литвиненко*

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. Potop. Powieść. T. 3. Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1962.

This publication has been supported by the ©POLAND Translation Program

Ілюстрації публікуємо з дозволу

The National Film Archive, Poland

«Потоп» — друга частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, до якої входять також романи «Вогнем і мечем» (вийшов у цьому ж видавництві 2006 року) і «Пан Володийовський». Твір присвячений боротьбі Речі Посполитої зі шведською навалою у XVII ст. Письменник показав шляхетську анархію, що панувала в країні. Зрадникам вітчизни — могутнім князям Радзивіллам та їхнім посіпакам — він протиставив жменьку патріотів, довкола яких поступово збиралися основні сили визвольного руху.

Головною дійовою особою «Потопу» є Кмитиць, котрий, раніше пихатий і свавільний шляхтич, стає самовідданим воїном, який разить шведів під мурами Ченстоховського кляштору. Численні пригоди Кмитиця, посилюючи цікавість сюжету, дають авторові змогу розкрити перед читачами широку панораму життя феодальної Польщі.

Охороняється законом про авторське право. Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в

будь-якому вигляді без дозволу видавця.

© Литвиненко Є., український переклад, редагування,
коментарі, 2017 © Радишевський Р., післямова, 2017 © The
National Film Archive, Poland, 2018 © Видавництво «Богдан»,
макет, художнє оформлення, 2021

РОЗДІЛ І

Тоді як у Речі Посполитій усе живе сідало на коня, Карл Густав залишався ще в Пруссії, заклопотаний підкоренням тамтешніх міст і перемовинами з курфюрстом.

Одержавши несподівано швидку й легку перемогу, досвідчений войовник невдовзі усвідомив, що шведський лев проковтнув більше, ніж здатний переварити. Після повернення Яна Казимира Карл уже не сподівався зберегти всієї Речі Посполитої, а намагався тепер утримати бодай найбільшу її частину, і передовсім ту провінцію, що межувала зі шведським Помор'ям, — багату, родючу Королівську Пруссію з її численними великими містами.

Але провінція ця, котра першою вчинила йому спротив, стійко берегла вірність своєму королю і Речі Посполитій. Побоюючись, що повернення Яна Казимира та воєнні дії, які організували тишовецькі конфедерати, підігріють бойовий дух пруссаків, зміцнять їхню відданість і піднімуть на подальшу боротьбу, Карл Густав вирішив придушити заколот, розбити Казимирове військо, щоб позбавити пруссаків будь-якої надії на допомогу.

Він мусив це зробити і з огляду на курфюрста, котрий завжди схильний був тримати сторону сильнішого. Шведський король знав його вже наскрізь й анітрохи не сумнівався, що, ледве щастя усміхнеться Янові Казимиру, курфюрст одразу переметнеться до нього.

Бачачи, до того ж, що облога Мальборга просувається туго, бо чим більше зусиль докладали обложники, тим упертіше захищав фортецю пан Вейхер, Карл Густав задумав новий похід на Річ Посполиту, наважившись переслідувати Яна Казимира аж до найвіддаленіших куточків країни.

Діло йшло у нього за словом так само швидко, як швидко грім іде за блискавкою. Умить зібрав війська, які стояли у містах, і не встигли люди у Речі Посполитій схаменутися, не встигла розійтися звістка про його похід, як він уже проминув Варшаву та, не оглядаючись, кинувся просто у вогонь.

Він мчав, як буря, палаючи гнівом, люттю і жагою помсти. За ним мчала, розтоптуючи сніг, що ще не зійшов із полів, десятитисячна кіннота, з усіх шведських гарнізонів стікалася до нього піхота, і, немовби гнаний вітром, він ішов далі й далі на південь Речі Посполитої.

Дорогою палив і вішав. Це був уже не колишній Carolus Gustavus, добрий, милостивий та веселий король, який колись плескав польській кавалерії, жартував зі шляхтою на бенкетах і загравав із простими ратниками. Тепер, хоч би де він пройшов, скрізь рікою лилася шляхетська й мужицька кров. Добровольчі загони, що траплялися дорогою, він змітав із лиця землі, полонених вішав, нікого не жалів.

Але достеменно так само, як голодні вовки женуться за могутнім ведмедем, котрий продирається крізь нетрі, крушачи своєю важкою тушею кущі й гілля, і, не сміючи заступити йому дороги, дедалі ближче наслідують на нього ззаду, — точнісінько так само добровольчі загони тяглися слідом за армією Карла, поступово об'єднуючи свої сили, та йшли за шведами невідступно, як тінь за людиною, — ні, невідступніше, ніж тінь, бо не залишали його ні вдень, ні вночі, ні ясної години, ні в негоду; а перед ним на всьому шляху народ руйнував мости, знищував припаси, тож шведи йшли немовби через пустелю, ніде не знаходячи собі ні де прихиститися, ні чим підкріпитися.

Сам Карл Густав незабаром зрозумів, яке страшне затіяв він діло. У морі війни, що розливалося довкола нього, він був як самотній корабель серед розбурханих хвиль. Бушувала Пруссія, бушувала Велика Польща — вона першою присягнула Карлові й першою ж намагалася скинути шведське ярмо; бушували Мала Польща, і Русь, і Литва, і Жмудь. Неначе на островах, трималися ще шведи у замках та у великих містах, але села, ліси, поля й ріки були уже в руках у поляків. Не тільки одинокому ратникові чи невеликому загоні — навіть цілому полкові не можна було відстати від основних сил шведської армії, він одразу ж пропадав безвісти, а полонені, котрих захоплювали селяни, вмирали у страшних муках.

Надаремне велів Карл Густав оголошувати по селах та містах, що кожному селянинові, який доправить шведам озброєного шляхтича, живого чи мертвого, даровано буде волю на довічні часи і земельний наділ, — селяни нарівні зі шляхтою й міщанами йшли у партизани.

У партизани йшли усі жителі гір і глухих лісів, жителі полів і долин, вони влаштовували на дорогах завали, нападали на міста з невеликими гарнізонами, винищували шведські роз'їзди. Ціпи, вила і коси обагрялися шведською кров'ю нітрохи не гірше, ніж шляхетські шаблі.

І тим лютіше закипав гнів у серці Карла, що лишень якийсь рік тому він легко завоював цю країну. Що ж сталося, не міг збагнути він, звідкіля ці сили, звідкіля цей опір? Звідкіля ця війна не на життя, а на смерть, якій не видно ні кінця, ні краю?

У шведському таборі почастишали військові ради. З Карлом ішов його брат Адольф, принц Біпонтійський, головнокомандувач шведських військ; ішов Роберт Дуглас, ішов Генрих Горн, родич того Горна, який загинув під Ченстоховою від мужицької коси; йшов Вальдемар, граф данський; і Міллер, котрий розгубив усю свою бойову славу біля підніжжя Ясної Гори, й Ашемберг, найдосвідченіший серед шведських воєначальників у кіннотній атаці, й Гаммершильд, що відав артилерією, і старий бандит маршал Арвід Віттенберг, славетний живодер і грабіжник, нині перетворений французькою хворобою на руїну, й Форгель, і ще чимало інших таких самих прославлених своїми завоюваннями полководців, які поступались у військовому мистецтві хіба що самому королеві.

І всі вони побоювались, як би незгоди, нестача продовольства та люта ненависть поляків не спричинили загибелі всього війська разом із королем. Старий Віттенберг щиро відмовляв короля від походу.

— Подумай, ваша вельможносте, — казав він, — чи розсудливо заглиблюватись у цю країну, переслідуючи ворога, який знищує все на своєму шляху, сам залишаючись невидимим? Що ти робитимеш, якщо не знайдеш для коней не лише сіна й вівса, а й соломи, якою вкривають селянські хати, а люди твої від знесилення попадають із ніг? Де ті війська, що прийдуть нам на допомогу? Де замки, в яких ми зможемо перепочити й підкріпитися? Не мені рівнятися з тобою славою, королю, але, будь я Карлом Густавом, не став би спокушати воєнного щастя, не ризикував би цією славою, здобутою у стількох звитяжних битвах.

На це відповів йому Карл Густав:

— Не став би і я, якби був Віттенбергом.

Потім він згадував Александра Македонського, з яким любив себе порівнювати, і йшов уперед, переслідуючи Чарнецького. А Чарнецький, чиї війська були не такі численні й добре вишколені, відступав, але у втечі своїй скидався на вовка, котрий будь-якої хвилини ладен був сам кинутися на переслідувачів. Часом він випереджав шведів, часом ішов бік у бік із ними, а часом, зачаївшись у глухих нетрях, пропускав їх уперед, і тоді, коли вони думали, що переслідують його, сам ішов за ними по п'ятах, знищуючи необережних ратників, а то й цілі роз'їзди, громлячи відсталі піхотні полки, нападаючи на обози з провіантом. І шведи ніколи не знали, де він зараз, із якого боку вдарить. Не раз у нічній темряві їм здавалося, що кущі — то ворожі жовніри, і вони обстрілювали їх із гармат та мушкетів. Смертельно втомлені, голодні й холодні, йшли вони у страху й журбі, а він, цей *vir molestissimus*, висів над ними невідступно, неначе грозова хмара над заколосеною нивою.

Нарешті під Голембом, неподалік місця, де Вепш упадає у Віслу, шведи наздогнали Чарнецького. Проте кілька польських хоругв стояли вже наготові й, сміливо налетівши на ворога, внесли у його лави страх і збентеження. Першим кинувся вперед пан Володийовський зі своїми лауданцями і вдарив на данського принца Вальдемара, а Самуель Кавецький та молодший брат його Ян пустили з пагорка своїх кірасирів на англійських найманців Вікільсона й на млі ока проковтнули їх, як щука ковтає головня; пан Малявський упритул схопився з князем Біпонтійським; немовби два зустрічних вихори, змішались їхні люди й коні, перетворившись на єдиний стрімкий коловорот. Умить шведи були відкинуті до Вісли; бачачи це, Дуглас поквапився до них на допомогу з полком добірних рейтарів. Але й рейтари не змогли витримати натиску поляків. Шведи почали скакати з високого берега вниз, і невдози увесь лід був усіяний їхніми трупами, що чорніли на снігу, немов літери на аркуші білого паперу. Загинув принц Вальдемар, загинув Вікільсон, а князь Біпонтійський¹, збитий додолу разом із конем, зламав ногу. Проте загинули і брати Кавецькі, і Малявський, і Рудавський, і Роговський, і Тимінський, і Хоїнський, і Порванецький, лише пан Володийовський, хоча й кидався у шведські лави, наче плавець у шумливій воді, вийшов із бою без жодної подряпини.

Тим часом наспів сам Карл Густав із головними своїми силами та з гарматами, і тут картина бою змінилася. Решта полків Чарнецького, гірше вишколених і незвичних до дисципліни, не зуміли вчасно вишикуватися до бою. Одні не встигли осідлати коней, а другі, наперекір наказу бути напоготові, розташувалися на відпочинок у довколишніх селах. І коли зненацька вдарив на них ворог, полки ці кинулися врозтіч і почали втікати до Вепшу. Тоді пан Чарнецький, боячись утратити хоругви, які першими кинулися в атаку, звелів дати сигнал відступати. Частина його війська пішла за Вепш, частина — у Кінськоволу. Поле битви і слава звияжця лишилися за Карлом Густавом, до того ж хоругви Зброжека і Калиновського, які досі ще билися на боці шведів, довго переслідували тих, що втікали за Вепш.

Радість у шведському таборі панувала неймовірна. Щоправда, ця перемога не принесла шведам багатих трофеїв: лише мішки з вівсом та кілька порожніх возів. Але Карл цього разу не думав про здобич. Він тішився, що йому, як і досі, сприяє воєнне щастя, що варто було йому з'явитися, — і ворог утік, та не хто-небудь, а сам Чарнецький, надія й опора Яна Казимира і всієї Речі Посполитої. Карл заздалегідь передбачав, як звістка про цю битву пошириться всією країною, як усі вуста повторюватимуть: «Чарнецького розбито!» — як малодушні зі страху почнуть перебільшувати розміри поразки, а тим самим посіють збентеження у серцях і охолодять бойовий запал усіх тих, хто за покликом Тишовецької конфедерації узявся до зброї.

Ось тому, побачивши складені у нього біля ніг мішки з вівсом, а вкупі з ними й тіла Вікільсона й Вальдемара, король обернувся до своїх стривожених генералів і сказав:

— Розгладьте зморшки на чолі, панове, бо це найбільша перемога, яку я одержав за останній рік, і вона, можливо, завершить усю цю війну.

— Ваша королівська величносте, — заперечив Віттенберг, котрий через свою хворобу бачив усе в похмурішому світлі, — подякуймо Богу, якщо нам пощастить бодай повести далі свій похід. Такі війська, як у Чарнецького, швидко розсіюються, але так само швидко з'єднуються знову.

А король йому на це:

— Пане маршале! Як на мене, ти полководець анітрохи не гірший од Чарнецького, одначе якби я тебе отак розбив, ти, гадаю, й за два місяці не зумів би зібрати своїх військ.

Віттенберг лише мовчки вклонився, а Карл додав:

— Похід свій ми поведемо далі спокійно, це ти слушно сказав, бо один тільки Чарнецький міг нам тут завадити. Тепер його нема, отже, нема і перепон!

Генерали з радістю зустріли його слова. Сп'янілі від звияги війська проходили перед своїм королем із криками й співом. Грозова хмара більше не висіла над ними. Чарнецького розбито, Чарнецького більше нема! Ця думка змушувала їх забути про перенесені страждання, — від цієї думки здавались їм легкими й подальші труди. Слова короля, котрі почули багато офіцерів, поширились усім табором, і всі дійшли висновку, що й справді одержано найважливішу звиягу, що гідрі війни відрубано ще одну голову й тепер залилося тільки насолодитися помстою і панувати.

Король дав війську наказ розташуватися на короткий перепочинок; тим часом із Козениць прийшли вози із живністю. Війська розмістилися в Голембі, у Кровениках та в Жичині. Рейтари підпалили покинуті хати, повісили кількох селян, захоплених зі зброєю в руках, і декількох полонених вістових, на яких теж подумали, що то селяни, а потім, побенкетувавши вволю, шведи повлягалися спати і вперше за тривалий час спали міцно й спокійно.

Уранці всі прокинулись освіжілі, й першими їхніми словами були:

— Чарнецького більше нема!

Вони повторювали це один одному, немовби бажаючи зайвий раз переконатись у своєму щасті. У похід вийшли весело. Стояла ясна, морозна й суха днина. Кінські тіла та ніздрі бралися інеєм. Від зимного вітру калюжі на Люблінському тракті замерзли, і дорога стала доброю. Війська розтяглися мало не на милю, чого раніше ніколи не робили. Два драгунських полки на чолі з французом Дюбуа пішли у бік Кінськоволі, Маркушева і Грабова, одірвавшись від основних сил. Лише три дні тому це означало б іти на вірну смерть, але тепер перед ними, залякуючи супротивника, летіла звістка про славу перемогу шведського короля.

— Нема Чарнецького! — повторювали між собою ратники й офіцери.

Вони йшли спокійно всенький день. Не чути було криків у лісовій гушавині, з кущів не летіли на них списи, послані невидимою рукою.

Надвечір, веселий і задоволений, Карл Густав прибув до Грабова. Він уже готувався лягти спати, коли ад'ютант доповів йому, що Ашемберг просить негайно допустити його до короля.

Через хвилину той уже стояв перед королем, і не один, а з драгунським капітаном. Карл, який мав надзвичайну зіркість і таку саму пам'ять, завдяки чому пам'ятав на ім'я мало не всіх своїх воїнів, одразу впізнав капітана:

— Ну, що нового, Фреде? — запитав він. — Дюбуа повернувся?

— Дюбуа вбито, — відповів Фред.

Король збентежився: аж тепер він помітив, що капітан блідий як смерть і одяг на ньому подертий.

— А драгуни? — спитав він. — Два драгунських полки?

— Перебиті всі до ноги. Тільки мене живим відпустили.

Смагляве обличчя короля ще дужче потемніло; він одкинув за вуха локони, що спадали на чоло.

— Хто це зробив?

— Чарнецький!

Карл Густав, онімівши від здивування, подивився на Ашемберга, а той лише ствердно закивав головою, немовби повторюючи: «Чарнецький! Чарнецький! Чарнецький!»

— Аж не віриться, — проказав нарешті король. — Ти бачив його на власні очі?

— От як вас бачу, ваша королівська величносте. Він звелів мені вклонитися вашій величності й переказати, що зараз має намір знову переправитися через Віслу, але невдовзі повернеться і піде слідом за нами. Не знаю, чи правду він казав...

— Добре! — відповів король. — А чи багато при ньому війська?

— Достеменно сказати не можу, але тисячі чотири жовнірів я сам бачив, а за лісом іще й кіннота стояла. Нас оточили під Красичином, куди полковник Дюбуа зумисне збочив із битого шляху, бо йому доповіли, що там хтось є. Тепер думаю, що Чарнецький спеціально підіслав «язика», щоб заманити нас у пастку. Крім мене, живим не врятувався ніхто. Селяни добивали поранених, я просто дивом уцілів!

— Либонь, сам диявол допомагає цьому чоловікові, — промовив король, притискаючи долоню до чола. — Після такого розгрому знову зібрати військо і погрожувати переслідуванням — ні, це не в людських можливостях!

— Сталося так, як передбачав маршал Віттенберг, — зауважив Ашемберг.

Тут король скипів.

— Усі ви передбачати мастаки! — вигукнув він гнівно. — От тільки слушної поради не почуєш од вас!

Ашемберг зблід і замовк. Коли Карл був у гуморі, він здавався втіленням доброти, та біда, якщо король насупить брови, — тоді його наближені тремтіли від жаху, навіть найстаріші й найзаслуженіші генерали ховалися від нього в ці хвилини, наче птахи, коли побачать орла.

Проте зараз він стримався і розпитував капітана Фреда далі:

— А що за війська при Чарнецькому, чи хороші?

— Кілька хоругов я бачив незрівнянних, адже в них чудова кіннота.

— Напевно, ті самі, що з такою люттю вдарили на нас під Голембом. Мабуть, давні полки. Ну, а сам Чарнецький що — веселий, гордий?

— Такий веселий, наче то він одержав звиягу під Голембом. Та що для них Големб, вони про нього вже забули, тепер вихваляються красичинською перемогою... Ваша величносте! Те, що звелів переказати вам Чарнецький, я переказав, а тепер інше: коли я вже виїздив, до мене наблизився один із воєначальників, могутній старий, і сказав, що то він колись поклав у рукопашному бою преславного Густава Адольфа. А потім і з вашої величності став глумитись, а інші йому вторували. Ось до чого вони знахабніли. Проводжали мене лайкою і насмішками.

— Усе це пусте! — заперечив король. — Головне — Чарнецький не розбитий і встиг уже зібрати війська. Тим квапливіше маємо просуватися, щоб якомога швидше захопити польського Дарія. Ви можете йти, панове. Військам оголосити, що полки наші в болотах заблудились і їх перебили селяни. Похід триває!

Офіцери пішли. Карл Густав залишився сам. Тепер він поринув у похмурі роздуми. Невже він неправильно оцінив становище? Невже

звитяга під Голембом не принесе йому ніякої користі, а, навпаки, лише розпалить ще більшу ненависть у всій країні?

Перед військом і генералами Карл Густав тримався завжди бадьоро й упевнено, та коли наодинці з самим собою він роздумував про цю війну, котра почалася так легко й успішно, а що далі, то ставала важчою, — його не раз огортав сумнів. Усе йшло якось дивно, незвичайно. Карл часто навіть не уявляв собі, чим і коли усе це може закінчитися. Часом він відчував себе людиною, яка увійшла в безкрає море та з кожним кроком занурюється дедалі глибше, ризикуючи враз утратити ґрунт під ногами.

Але Карл вірив у свою зірку. Ось і зараз він підійшов до вікна, щоб поглянути на свою обраницю й захисницю, на ту, що стояла вище за всіх і світила найяскравіше серед усіх зірок Великого Воза, або Великої Ведмедиці. Небо було ясне, і вона яскраво блимала то червоним, то блакитним сяйвом. А нижче, удалині, серед темної синяви неба, чорніла самотня, схожа на чорного дракона хмара, від якої тяглися немовби руки, немовби гілля, немовби мацаки чудовиська морського, підбираючись дедалі ближче до королівської зірки.

РОЗДІЛ II

Наступного дня вранці король знову вирушив у путь і прибув до Любліна. Тут одержав донесення, що Павел Сапега, відбивши напад Богуслава, поспішає сюди з великими силами, а тому, залишивши у місті свій гарнізон, Карл покинув Люблін і рушив далі.

Тепер найближчою метою його походу було Замостя. Захопивши цю міцну фортецю, шведський король забезпечив би собі таку вигідну бойову позицію і таку очевидну перевагу над супротивником, що міг би цілком сподіватися на щасливий кінець війни. Про Замостя ходили різні чутки. Поляки, які ще досі служили шведам, запевняли, що другої такої фортеці нема у всій Речі Посполитій, чому доказом править поразка Хмельницького, котрий усіма своїми силами тримав колись у облозі Замостя.

Проте Карл завважив, що поляки вельми слабкі у мистецтві фортифікації і вважають часом першокласними такі свої фортеці, які в інших країнах ледве віднесли б до третьорозрядних. Знав він також, що усі польські фортеці оснащені кепсько, мури їхні — у безладі, нема в них ані земляних споруд, ані належної зброї, а тому й розповіді про Замостя його не лякали. Крім того, він розраховував на силу свого грізного наймення, на свою славу непереможного полководця і, нарешті, на перемови. Перемовами, які у Речі Посполитій владний був вести або, принаймні, дозволяв собі вести кожен вельможа, Карл досі домігся більшого, ніж зброєю. Тонкий дипломат, він любив заздалегідь знати, з ким доведеться мати справу, і ретельно збирав усі відомості про господаря Замостя. Розпитував про його звички, схильності, про його пристрасті й про склад розуму.

Ян Сапега, котрий у той час, на превелику біду вітебського воєводи, ще ганьбив ім'я славного роду своєю зрадою, більше за всіх розповідав королю про калуського старосту. Їхні бесіди тривали годинами. Сапега, зрештою, гадав, що королю навряд чи вдасться так легко схилити на свій бік господаря Замостя.

— Грішми його не звабити, — казав пан Ян, — бо чоловік цей неймовірно багатий. Чинів він не домагається і не шукав їх навіть тоді, коли вони самі його шукали... Щодо титулів, то я сам чув, як при дворі

він урвав пана де Нуайє, секретаря королеви, коли той звернувся до нього: «Mon prinse»¹. «Я, каже, не prinse, але в мене у Замості й найсвітлішим князям траплялось у полоні сидіти». Правда, не за нього це сталося, а за його діда, котрого у нас зовуть Великим.

— Тільки б він одчинив мені браму Замостя, я вже запропоную йому дещо таке, чого жоден польський король не міг би запропонувати.

Сапезі незручно було питати, щό це, він лише з цікавістю подивився на Карла Густава, а той, спіймавши його погляд, відповів, закладаючи, як завше, волосся за вуха:

— Я зроблю Люблінське воєводство незалежним князівством і подарую йому. Перед короною він не встоїть. Ніхто з вас не зміг би встояти перед такою спокусою, навіть нинішній віленський воєвода.

— Безмірна щедрість вашої величності, — відповів не без іронії в голосі пан Сапега.

А Карл сказав із притаманним йому цинізмом:

— Бо не своє даю.

Пан Сапега похитав головою.

— Він неодружений, і синів не має. А корона мила тому, хто може передати її нащадкам.

— Тоді, ваша милосте, до яких же засобів ти порадиш мені вдатися?

— Я гадаю, тут слід зіграти на його улесливості. Розумом він не відзначається, і його легко обвести довкола пальця. Треба подати йому все так, немовби мир у Речі Посполитій залежить тільки від нього, переконати, що лише він може врятувати її від війни, нещасть, поразок, від усяких бід нині й у прийдешньому, а для цього, мовляв, єдиний спосіб — відчинити браму. Проковтне він цю приманку — Замостя наше, інакше нам не бувати там.

— Тоді пустимо в діло останній наш доказ — гармати!

— Гм! На цей доказ у Замості знайдеться чим відповісти. У Замості важких гармат достатньо, нам же ще тільки треба їх підвезти, а це, коли почнеться відлига, буде неможливо.

— Я чув, що піхота у фортеці солідна, зате кавалерії нема.

— Кавалерія потрібна тільки у чистому полі, хоча Чарнецький, як ми знаємо, не розбитий, він у разі необхідності може підкинути їм одну-дві хоругви.

— Ти бачиш самі тільки труднощі!

— Але, як і досі, вірю у щасливу зірку вашої величності, — заперечив Сапега.

Пан Ян не помилився, припустивши, що Чарнецький постачить Замостя кавалерією, необхідною для вилазок і ловіння язиків. Правда, Замойський допомоги не потребував, у нього й своєї кінноти вистачало, але київський каштелян усе-таки послав у фортецю дві хоругви — Шемберка й лауданську, котрі найбільше постраждали під Голембом, — і послав зумисне, бажаючи, щоб вони відпочили, підкріпилися та змінили коней. Пан Собіпан прийняв хоругви гостинно, а дізнавшись, які славні жовніри у них служать, заходився вихвалити їх до небес, засипати подарунками й щодня саджав із собою за стіл.

Та хто опише радість і хвилювання княгині Гризельди, коли вона побачила пана Скшетуського й пана Володийовського, двох полковників, котрі колись були найславетнішими соратниками її великого чоловіка. Обидва упали до ніг своєї улюбленої пані, проливаючи ревні сльози розчулення; не могла й вона стримати ридань. Адже з ними було пов'язано стільки спогадів про ті далекі лубенські часи, коли славний чоловік її, улюбленець народу, сповнений кипучих сил, був володарем велетенського дикого краю і, так само як Юпітер, одним порухом брів наганяв жах на варварів. Чи давно усе це було — а нині? Нині володар у могилі, країну знову захопили варвари, а вона, вдова, живе серед руїн колишнього щастя та величі, у журбі й молитві проводячи свої дні.

І все-таки стільки солодкого таїлось у цих гірких спогадах, що всі троє із захопленням линули думками в минуле. Вони згадували колишнє життя, місця, котрих їм не дано було більше побачити, колишні війни, нарешті, мова зайшла про нинішні важкі часи, про гнів Божий, який викликала на себе Річ Посполита.

— Був би живий наш князь, — мовив Скшетуський, — іншою дорогою пішла б наша бідолашна вітчизна. Козацтво було б стерте з лиця землі, Задніпров'я приєднане до Речі Посполитої, а шведський лев знайшов би у ній нині свого приборкувача. Та, мабуть, Господь розсудив по-іншому, щоб покарати нас за гріхи.

— Ох, якби Господу було завгодно воскресити нашого заступника у панові Чарнецькому, — промовила княгиня Гризельда.

— Так і буде! — вигукнув пан Володийовський. — Чарнецький геть не схожий на інших полководців, він, як і наш князь, на голову вищий за них усіх. Адже я знаю обох коронних гетьманів і пана Сапегу, гетьмана литовського. Великі це войовники, але в пані Чарнецькому є щось особливе, не чоловік він — орел! Начебто лагідний, а його всі бояться, навіть пан Заглоба, і той при ньому часто-густо забуває про свої витребеньки. А як Чарнецький веде військо! Як шикує його у бойовий стрій! Я просто слів не знаходжу! Ні, істинно кажу вам — великий полководець піднімається у Речі Посполитій.

— Мій чоловік, котрий знав його полковником, ще тоді передбачив йому славу, — сказала княгиня.

— Подейкували навіть, буцімто він збирався одружуватись із однією з наших придворних дам, — утрутився пан Володийовський.

— Не пам'ятаю, щоб про це говорили, — заперечила княгиня.

Та й як їй було пам'ятати те, чого ніколи і близько не було. Пан Володийовський щойно це вигадав, бажаючи непомітно перевести розмову на фрейлін княгині й що-небудь вивідати про Анусю Борзобогату. Відверто спитати про неї він, із поваги до князівського сану, вважав непристойним і навіть зухвалим. Але хитрість не вдалася. Княгиня знову повернулася до спогадів про чоловіка та війни з козаками, і маленький рицар подумав: «Нема Анусі, нема, і, можливо, давно-давно». І більше про неї не запитував.

Володийовський міг би розпитати офіцерів, але й сам він, і решта були заклопотані іншим. Щодня розвідка приносила нові й нові звістки про наближення шведів, і фортеця готувалася до оборони. Скшетуському та Володийовському було доручено командні пости на фортечних мурах, бо обидва вони добре знали шведів і мали досвід війни з ними. Пан Заглоба своїми розповідями про супротивника підохочував тих, хто його ще не бачив, а таких серед жовнірів Замойського було чимало, бо до Замостя шведи ще не добиралися.

Заглоба вмить розкусив, що за чоловік пан калуський староста, а той душевно пана Заглобу полюбив та з будь-якого приводу із ним радився, тим паче що й від княгині Гризельди чув про повагу і шану, які свого часу сам князь Ієремія виявляв цьому мужеві, називаючи його *vir incomparabilis*. І ось тепер пан Заглоба що не день розповідав за столом

про старі й нові часи, про війни з козаками, про зраду Радзивілла, про те, як він, Заглоба, вивів у люди пана Сапегу, — а всі сиділи й слухали.

— Я йому порадив, — казав старий рицар, — носити в кишені конопляне насіння і потроху їсти. І він так до цього приохотився, що тепер без коноплі ні на крок: візьме зернятко, кине в рот, розлущить і ядереце з'їсть, а лузгу виплюне. Те саме і вночі, якщо прокинеться. І відтоді розум у нього став такий бистрий, що його навіть свої не впізнають.

— Чом же це? — запитав калуський староста.

— А тому що конопля містить oleum², і хто її вживає, у того мізки краще змащені.

— От дива! — сказав один із полковників. — Та олії ж у череві більшає, а не в голові!

— Est modus in rebus!³ — відповів на це пан Заглоба. — Треба пити більше вина: oleum — вона легка і завше спливає нагору, вино ж, яке й так б'є у голову, понесе її з собою, як усяку цілющу субстанцію. Про цей секрет я дізнався від Лупула, господаря², після смерті котрого, як вам відомо, валахи хотіли посадити мене господарювати, але султан, не бажаючи, аби господарі мали нащадків, поставив мені неприйнятну умову.

— Ти, ваша милосте, либонь, і сам з'їв до холери конопляного сім'я? — запитав пан Собіпан.

— Мені воно ні до чого, а ось твоїй милості від душі раджу! — відповів пан Заглоба.

Почувши ці зухвалі слова, дехто злякався, як би пан староста не розгнівався, та він чи то не зрозумів, чи то не схотів зрозуміти, лишень усміхнувся й запитав:

— А соняшникове насіння не може замінити конопляного?

— Може, — відповів пан Заглоба, — та позаяк соняшникова олія важча за конопляну, то й вино слід пити важче за те, що ми зараз п'ємо.

Пан староста зрозумів натяк, розвеселився і відразу ж наказав принести найліпших вин. Повеселішали й інші, і радість стала загальною. Пили й виголошували заздоровні слова королю, господарю і панові Чарнецькому. Пан Заглоба так надихнувся, що нікому рота не давав розтулити. Зі смаком, до ладу, повагом почав він розказувати про

битву під Голембом, де йому насправді довелося відзначитися, бо інакше й бути не могло, раз він служив у лауданській хоругві. А позаяк од шведських полонених, узятих із полків Дюбуа, тут уже було відомо про смерть графа Вальдемара, пан Заглоба, недовго думаючи, приписав до свого рахунку і цю смерть.

— Зовсім інакше розгорнулася б ця битва, — казав він, — якби не те, що я напередодні поїхав до Баранова, до тамтешнього каноніка, і Чарнецький, не знаючи, де я, не зміг зі мною порадитися. Може, й шведи прочули про того каноніка, — у нього мед пречудовий, — тому вони й підійшли так швидко до Големба. А коли я повернувся, було пізно, король уже наступав, і треба було негайно атакувати. Ну, ми-то пішли сміливо, та тільки що накажеш робити, якщо ополченці від непомірної зневаги до ворога увесь час хочуть повернутися до нього задом? Бігме, вже й не знаю, як тепер Чарнецький без мене дасть раду.

— Дасть він собі раду, не переймайся, ваша милосте! — зауважив пан Володийовський.

— І я вам скажу чому. Бо шведському королеві неохота було шукати його там, біля Вісли, от він і поперся за мною у Замостя. Не сперечаюся, Чарнецький жовнір хороший, та тільки як почне він бороду крутити і рисячими очима свердлити, тут навіть найперші рицарі відчують себе перед ним простими драгунами... На звання не зважає, ви й самі бачили, як він Жирського, знатного офіцера, наказав волокти кіньми по майдану тільки за те, що той не доїхав зі своїм загоном до вказаної у наказі цілі. Зі шляхтичем, мостиві панове, треба поводитися по-батьківському, а не по-драгунському. Скажеш йому: «Пане брате, зроби ласку, їдь», — нагадай про вітчизну, про славу, розчуль його, і він тобі поїде далі, ніж драгун, котрий служить заради жалування.

— Шляхтич шляхтичем, а війна війною, — озвався пан староста.

— Надто тонко підмічено, ваша вельможносте, — відповів пан Заглоба.

— А я кажу вам, що пан Чарнецький урешті-решт Карлові усі карти сплутає! — зауважив пан Володийовський. — Я теж пройшов не одну війну і можу судити про це.

— Спершу ми йому сплутаємо карти під Замостям, — відповів, узявшись у боки, калуський пан староста. При цьому він надув губи і, люто засопівши, застрашливо виричав очі. — Карл? Пхе! Що мені Карл? Га? Кого у гості кличу, тому й двері відчиню! Що? Га?

Тут пан староста засопів іще страшніше, забив об стіл коліньми, відкинувся назад, закрутив головою, насупився та грізно блиснув очима.

— Що мені Карл! — говорив він, як завше, уривчасто і трохи спогорда. — Він пан у Швеції, а Замойський Собіпан у Замості. Egues polonus sum⁴, і не більше, правда? Так, зате я у себе вдома. Я — Замойський, а він король шведський... а Максиміліан був австрійський³, ну й що? Іде, ну й нехай собі йде... Побачимо! Йому Швеції мало, мені й Замостя вистачить, але його не віддам, правда?

— Як любо, милостиві панове, чути настільки красномовне вираження таких шляхетних компліментів! — вигукнув пан Заглоба.

— Замойський завше залишається Замойським! — відповів зраділий од похвали калуський пан староста. — Не кланялися досі, не будемо кланятися й надалі... Ma foi⁵, не дам Замостя, і годі!

— За здоров'я господаря! — гаркнули офіцери.

— Vivat! Vivat!

— Пане Заглобо! — закричав пан староста. — Я короля шведського у Замостя не впускаю, а тебе, ваша милосте, із Замостя не випущу!

— Дякую за ласку, пане старосто, але цього ти не зробиш, бо перше рішення Карла засмутить, а друге лише втішить.

— Тоді дай слово, що приїдеш до мене після війни, гаразд?

— Гаразд...

Довгенько ще вони бенкетували, аж поки нарешті офіцерів почало хилити на сон. Тоді вирушили на спочинок, тим паче що їх чекали безсонні ночі, — шведи були вже близько і передові їхні загони могли наскочити з хвилини на хвилину.

— А він-таки справді не віддасть Замостя, — говорив пан Заглоба, йдучи до себе з панамі Скшетуськими і паном Володийовським. — Ви помітили, як ми полюбилися один одному?.. Тут, у Замості, добре нам буде, і мені й вам. Зійшлися ми з паном старостою ладно, столяр дошку до дошки ліпше не припасує. Славний чоловік. Гм! Будь він ножиком, що на поясі ношу, я б частіше точив його об брусочок, —

тупуватий... Але чоловік добрий, цей не зрадить, як ті негідники біржанські... Бачили, як магнати линуть до старого Заглоби? Тільки встигай відмахуватись од них... Ледве відчепився од Сапеги, як другий на зміну... Ну нічого, цього я налаштую, як контрабас, і таку на ньому зіграю шведам арію, що вони під Замостям натанцюються до смерті! Заведу його, як гданського годинника з музикою...

Подальшу розмову урвав шум, що долинав із міста. За хвилику повз них пробіг знайомий офіцер.

— Стій! — заволав пан Володийовський. — Що там?

— Із валів видно заграву! Щебжешин горить! Шведи підійшли!

— Ходімо на вали, милостиві панове! — сказав Ян Скшетуський.

— Ви йдіть, а я посплю, мені на завтра чимало сил знадобиться, — відповів пан Заглоба.

¹Князю (фр.).

²Олію (лат.).

³На все є свій засіб (лат.).

⁴Я польський рицар (лат.).

⁵Бігме (фр.).

РОЗДІЛ III

Тієї ж ночі пан Володийовський пішов у розвідку й на ранок привів десь із півтора десятка полонених. Ті підтвердили, що шведський король зі своїм військом стоїть у Щебжешині й невдовзі підійде до Замостя.

Калуського старосту ця звістка втішила: він так розпалився, що йому й справді нетерпеливилось випробувати на шведах силу своїх гармат та міцність мурів. Він справедливо розмірковував, що, коли навіть урешті-решт доведеться здатися, все-таки зуміє затримати просування шведських військ на довгі місяці, а Ян Казимир тим часом збереться із силами, прикличе на допомогу татар і підніме на боротьбу всю Річ Посполиту.

— Е ні, — ревно говорив калуський староста на військовій раді, — я такої нагоди не промину, славно послужу вітчизні й моєму королю, і знайте, милостиві панове, що радше висаджу фортецю власними руками, ніж пущу сюди шведів. Хочуть Замойського силою взяти? Гаразд! Нехай спробують! Побачимо, хто кого. Сподіваюся, ви всі від душі будете мені допомагати!

— Із тобою, пане старосто, ми ладні загинути! — хором вигукнули офіцери.

— Якби тільки вони не передумали, — сказав пан Заглоба, — якби почали облогу... Мостиві панове! Я піду на вилазку першим!

— І я з дядьком! — зохотився Рох Ковальський. — На самого їхнього короля кинуся!

— А тепер на мури! — скомандував калуський староста...

Рушили усі. Мури зарябіли жовнірськими мундирами. Полки добірної піхоти, якої не знайти було в усій Речі Посполитій, вишикувались у бойовому порядку один біля одного. Всі жовніри тримали мушкети наготові й невідривно дивилися в поля. Чужоземців, пруссаків і французів, було у цих полках небагато, служили в них здебільшого майоратські⁶ селяни, усі як на підбір росляві, ставні. Вдягнені у різноколірні колети й вишколені на чужоземний манір, вони вміли битися не гірше від англійських вояків Кромвеля. Особливо відзначались у рукопашному бою.

Ось і зараз, пам'ятаючи про свої звитяги над Хмельницьким, жовніри з нетерпінням очікували на шведів. При гарматах, які немовби з цікавістю висовували крізь бійниці довгі жерла, стояли переважно фламандці, чудові гармаші. Перед фортецею, по той бік рову, гарцювали загони легкої кінноти. Упевнені, що в разі чого гармати прикриють їх вогнем, вони почувались у безпеці й готові були будь-якої хвилини скакати куди знадобиться.

Калуський пан староста у воронованих обладунках із золоченим пірначем у руці об'їздив мури і раз у раз запитував:

— Ну що, не видно ще?

Йому всі відповідали, що ні, не видно, він тихенько чортихався, а за хвильку знову запитував, уже в іншому місці:

— Ну що? Не видно?

Тим часом побачити щось було важко, бо ранок був туманний. Лише близько десятої ранку туман почав розсіюватися. Над головою засяяло блакитне небо, обрій прояснів, і відразу ж із західного муру пролунав крик:

— Їдуть! Їдуть! Їдуть!

Пан староста, а з ним пан Заглоба і троє ад'ютантів пана старости негайно піднялися на наріжний бастіон, звідки найзручніше було спостерігати, і стали дивитись у підзорні труби. Понад самою землею ще досі стелилася туманна пелена, і шведські війська, які рухались од Велончі, брели по коліна у цьому тумані, немовби виходили з розлитих вод. Їхні передові полки наблизилися вже настільки, що можна було неозброєним оком розрізнити довгі шерехи піхотинців і загони рейтарів. Зате решта війська здавалася густою хмарою куряви, яка котилася просто на місто. Поступово з цієї хмари виступало дедалі більше піхотних полків, гармат та кінних загонів.

Видовище було розкішне. Над кожним квадратом піхоти стирчав, підіймаючись ізсередини, бездоганно чіткий квадрат списів. Поміж квадратами майоріли стяги всіх кольорів, найбільше було блакитних із білими хрестами й блакитних із золотими левами. Супротивник наближався. На мурах було тихо, й вітром сюди доносило скрипіння коліс, бряжчання обладунків, кінський тупіт і приглушений гул голосів. Не доходячи до фортеці на два гарматних постріли, шведи розгорнули війська фронтом. Деякі квадрати, зламавши стрій,

розсипались увсібіч. Напевно, ворог намірявся ставити шатра й рити окопи.

— От і прийшли! — сказав пан староста.

— Прийшли, песиголовці! — відповів пан Заглоба.

— Можна всіх до одного пальцем полічити.

— А мені, старому жовнірові, й лічити не треба, тільки гляну — і готово. Тут десять тисяч кінноти та вісім піхоти разом з артилерією. Якщо на одного вояка або на одного коня більше, — ставлю могорич.

— Невже можна полічити з такою точністю?

— Десять тисяч кавалерії та вісім тисяч піхоти, ручаюся головою! А залишиться їх, із Божою допомогою, значно менше, дайте мені тільки хоч одну вилазку зробити.

— Чуєш, ваша милосте, музика грає!

І справді, наперед вийшли сурмачі й барабанщики, і загриміла бойова музика. Під її звуки підтягувались інші полки, широким кільцем оточуючи місто. Нарешті від шведського війська відокремилося десятків зо два вершників. На півдорозі до фортеці вони поприв'язували до мечів білі хустки й заходилися ними розмахувати.

— Парламентери! — вигукнув пан Заглоба. — Бачив я, як ці злодюги отак самісінько під'їздили до Біржів, а що з цього вийшло, усім відомо.

— Замостя не Біржі, а я не віленський воєвода! — заперечив пан староста.

Тим часом парламентери під'їхали до брами. Невдовзі до пана старости підскочив ад'ютант і доповів, що його хоче бачити і говорити з ним від імені шведського короля пан Ян Сапега.

Тут пан староста узявся в боки, почав переступати з ноги на ногу, засопів, випнув губи і нарешті зухвало відповів:

— Скажи пану Сапезі, що Замойський зі зрадниками не розмовляє. Якщо шведський король хоче зі мною перемови вести, нехай пришле не поляка, а родовитого шведа, а поляки, які шведам служать, нехай із моїми собаками ведуть перемови — я їх однаковісінько зневажаю!

— Бігме, оце respons!⁷ — заволав пан Заглоба із непідробним захопленням.

— А нехай ідуть під три чорти! — вигукнув, своєю чергою, пан староста, розпалившись од власних слів і від похвали. — Не мала баба

клопоту! Буду я з ними церемонії розводити!

— Дозволь, ваша милосте, я сам перекажу йому твою respons! — попрохав пан Заглоба.

І, не чекаючи дозволу, кинувся слідом за ад'ютантом та підійшов до пана Яна. Мабуть, він не лише повторив йому слова пана старости, а й додав дещо від себе, бо Сапега відскочив од нього разом із конем, як блискавкою уражений, натягнув шапку аж на вуха і поскакав геть.

Піхота на мурах і вершники, котрі гарцювали під брамою, свистіли й атукали навздогін Сапезі та його почту:

— У будку, собаки! Зрадники, слуги жидівські! Ату, ату його!

Блідий, зі зціпленими зубами, постав Сапега перед королем. Король і сам був збентежений, бо помилився у своїх сподіваннях. Наперекір усьому, що говорили йому про Замостя, він розраховував побачити місто, схоже на Краків, Познань та інші слабо укріплені міста, яких чимало підкорив на своєму віку. Тим часом уздрів могутню фортецю, котра нагадувала данські й нідерландські, взяти яку, не маючи важких гармат, годі було й думати.

— Ну що там? — запитав король Сапегу.

— А нічого! Пан староста не бажає розмовляти з поляками, котрі служать вашій королівській величності. Він вислав до мене свого придворного блазня, котрий і мене, і вашу королівську величність ганьбив так жахливо, що й повторити не можна.

— Мені все одно, з ким він хоче говорити, аби тільки говорив. У крайньому разі я зумію переконати його залізом, а поки що пошлю до нього Форгеля.

І через півгодини до брами під'їхав Форгель із почтом, що складався з самих шведів.

Ланцюговий міст повільно ліг упоперек рову, і генерал в'їхав у фортецю спокійно й поважно. Ні йому, ні членам його почту не зав'язували очей. Навпаки, пан староста хотів, щоби швед усе побачив і про все доповів королю. А прийняв він посла з такою пишнотою, неначе був удільним князем, і справді вразив шведів, бо шведські пани не мали й двадцятої частки тих багатств, якими володіли польські, а калуський староста і серед поляків був мало не найзаможнішим. Хитрий швед одразу став триматись із Замойським так, ніби Карл Густав відправив його послом до рівного собі монарха. З перших же

слів він назвав господаря *princeps* і величав його так упродовж усієї розмови, хоча пан Собіпан не відразу йому заперечив:

— Я не *princeps*, *egues polonus sum*, але саме тому рівня князям!

— Ваша князівська милосте! — провадив далі Форгель, не даючи збити себе з наміченого шляху. — Найясніший король шведський і мій пан, — тут він довго перелічував титули, — прибув сюди не як недруг, а, просто кажучи, як гість, і через мене, свого посла, висловлює надію, смію вірити, не марну, що ви широко розчините двері перед ним та перед його військом.

— Не в наших це звичаях, — відповів Замойський, — відмовляти гостеві, хоч би й непроханому. Місце за столом у мене завжди знайдеться, а для такого високого гостя я і своїм ладен поступитися. Перекажіть же його величності, що у Замості його приймуть із превеликою охотою, — говорю це від душі, бо я тут такий самий господар, як і найсвітліший *Carolus Gustavus* у Швеції. Та ви, ваша милосте, бачили, челяді у мене вдосталь, тому своєї шведському королеві брати ні до чого. Інакше я подумаю, що він мене має за злидаря і хоче висловити мені свою зневагу.

— Добре! — шепнув пан Заглоба, який стояв у пана старости за спиною.

А пан староста, виголосивши промову, випнув губи, засопів і заходився примовляти ще:

— Отакечки, отак!

Форгель мовчки гриз вуса, а потім нарешті заговорив:

— Ваша князівська милосте, якби ви не впустили у фортецю королівської делегації, то скривдили б короля своєю недовірою. Я наблизений до короля і знаю його найпотаємніші думки, тож від його імені запевняю вашу милость, що ні володінь Замойських, ані цієї фортеці король відбирати не має наміру, чому порукою королівське слово. Але в нещасній вашій країні знову розгорілася війна, бунтівники підвели голову, а Ян Казимир, не думаючи про те, якими тяжкими бідами загрожує це Речі Посполитій, і дбаючи тільки про особисте благо, повернувся в її межі та з невірними заодно виступає супроти наших християнських військ. Ось чому непереможний король і пан мій вирішив переслідувати його аж до диких татарських і турецьких степів, із тією єдиною метою, щоб принести країні мир, а

громадянам славної Речі Посполитої — справедливість, щастя та свободу.

Калуський староста ляснув себе по коліну, але не відповів ані слова, а пан Заглоба прошепотів:

— Нацупив чорт ризу і хвостом у дзвін бамкає.

— Чимало добродійств виявив уже найсвітліший наш король цієї країні, — вів далі Форгель, — але, гадаючи у серці своєму, сповненому батьківської турботи, що зробленого ще не досить, він знову покинув свою прусську провінцію і поквапився на допомогу Речі Посполитій, щоб урятувати її від Яна Казимира. Проте для того, аби ця нова війна закінчилася швидко і щасливо, його королівській величності необхідно на певний час захопити Замостя. Тут буде головний табір королівських військ, звідси станемо ми вести похід на бунтарів. І тут, прочувши, що господар Замостя не лише багатий, має давній рід, мудрий та проникливий, а й перевершує усіх своєю любов'ю до вітчизни, король і пан мій одразу сказав: «Ось хто зрозуміє мене, ось хто зуміє оцінити мою турботу про благо цієї країни, він не обмане моїх очікувань, виправдає усі мої сподівання і першим зробить крок для зміцнення щастя та спокою цього краю». Справедливі слова! Прийдешнє вашої вітчизни залежить від тебе, найясніший князю! То врятуй же її, будь її батьком! І я не маю сумніву, що ти це зробиш, не проминеш нагоди зміцнити й обезсмертити велику славу, котру ти успадкував од пращурів. Повір, відчинивши браму цієї фортеці, ти зробиш для Речі Посполитої більше, ніж приєднавши до неї цілу провінцію. Король переконаний, що до цього подвигнуть тебе і серце, й рідкісна твоя мудрість, а тому наказувати не хоче — він лишень просить; відкинувши погрози, пропонує він дружбу; і не як володар із васалом, а як рівний із рівним бажає вести перемови.

Тут генерал Форгель із величезною повагою, немовби перед суверенним монархом, схилився перед паном старостою і замовк. У залі стало тихо. Усі погляди були прикуті до Замойського.

А той, як завше, заходився соватися у позолоченому кріслі, випнув губи, напиндючився, нарешті розчепірів лікті, уперся долонями в коліна і, крутячи головою, наче норовистий кінь, заговорив так:

— Ну ось що! Я вельми вдячний його шведській величності за високу думку про мій розум і любов мою до вітчизни. І ніщо не може

мені бути миліше, ніж дружба з таким могутнім володарем. Та, здається мені, ми з таким самим успіхом могли б любити один одного, якби його шведська величність сидів у себе в Стокгольмі, а я — у себе в Замості, чи не так? Кожному своє, йому — Стокгольм, а Замостя — мені! Ну, а Річ Посполита — що ж! Я і справді її люблю, та тільки найкраще, як на мене, буде їй не тоді, коли шведи прийдуть, а коли вони підуть геть. Отак! Я вірю у те, що Замостя могло б допомогти його шведській величності одержати звиягу над Яном Казимиром, але не треба забувати й про те, ваша милосте, що присягав я не шведському королеві, а саме Янові Казимиру, тому бажаю перемоги йому і Замостя не дам!

— Оце політика! — вигукнув пан Заглоба.

У залі радісно загомоніли, але пан староста ляснув рукою по коліну, і стало тихо.

Форгель збентежився і якийсь час мовчав, відтак знову почав умовляти: він і наполягав, і трохи пригрозив, і прохав, і лестив. Патокою текла з його вуст латина, краплі поту виступили у нього на лобі, але всі намагання генерала були марні, у відповідь на найпереконливіші докази, спроможні, здавалося, похитнути стіни, він чув одне й те саме:

— А я таки Замостя не дам, і квит!

Аудієнція не на жарт затяглась, і що далі, то важче доводилося Форгелеві, бо в залі запанувала загальна веселість. Щохвилини то пан Заглоба, то ще хто-небудь відпускали дошкульні дотепи і жарти, на що зала відповідала приглушеним сміхом. Нарешті Форгель зрозумів, що йому залишається вдатися до останнього засобу: він розгорнув сувій із печатками, на який досі ніхто не звертав уваги, підвівся і гучно, урочисто виголосив:

— Якщо браму буде відчинено, найясніший король, — тут знову пішов довгий перелік титулів, — подарує вашій князівській милості Люблінське воєводство у спадкове володіння.

Почувши це, всі остовпіли, остовпів і сам пан староста. Форгель уже обводив залу врочистим поглядом, як раптом серед могильної тиші пан Заглоба, котрий і далі стояв за спиною у пана Замойського, промовив польською:

— А ти, пане старосто, натомість подаруй шведському королеві Нідерланди!

Той, недовго думаючи, взявся у боки й випалив на всю залу латиною:

— А я дарую його шведській величності Нідерланди!

Зала тієї ж миті вибухнула гомеричним реготом. Тряслися животи й пояси на животах; одні плескали в долоні, другі хиталися, немовби п'яні, треті мало не падали на сусідів — і реготали без упину. Форгель зблід. Він грізно насупився, але вичікував, виблискуючи очима та гордо піднявши голову. Нарешті, коли перекоти сміху вщухли, коротко, уривчастим голосом запитав:

— Це ваше останнє слово?

У відповідь пан староста підкрутив вуса.

— Ні! — сказав він, теж підводячи голову грізно. — У мене є ще гармати на мурах!

Перемови було закінчено.

Десь через дві години заgrimіли гармати на шведських шанцях, і відразу із Замостя прозвучали залпи у відповідь. Фортеця огорнулася велетенською хмарою диму, в якій щохвилини спалахували блискавки та лунав страшенний гуркіт. Невдовзі вогонь важких фортечних кулеврин пересилив шведську артилерію. Шведські ядра падали у рів або відскакували од потужних бастіонів. Надвечір ворог змушений був покинути свої передові шанці, — фортечна артилерія сипонула на них такий град снарядів, що витримати було неможливо. Розлютований шведський король наказав підпалити всі довколишні села й містечка, і вночі довкруг Замостя запалахкотіло справжнє море вогню. Проте пана старосту це нітрохи не збентежило.

— Добре! — сказав він. — Нехай палять! У нас дах над головою, а ось їм невдовзі за комір чимало налетить.

І такий він був веселий та вдоволений собою, що того самого дня улаштував розкішний бенкет і пиячив до пізньої ночі. Бенкетували під музику, й гучні звуки оркестру, заглушуючи гуркіт гармат, долинали до шведів на найдальших шанцях.

Але й шведи показали витримку і шкварили по фортеці всеньку ніч. Наступного дня підійшло ще десятків зо два гармат, і, ледве затягнувши їх на вали, шведи відразу ж пустили в діло й ці гармати. Король, правду кажучи, не сподівався зруйнувати мурів, він лише хотів

дати зрозуміти пану старості, що облога буде затята і нещадна. Він прагнув налякати ворога. Але були то марні страхи. Пан староста ні на секунду в них не повірив і, часто-густо підіймаючись на мури під час найсильнішого обстрілу, казав:

— І навіщо вони порох марнують?

Пан Володийовський та інші офіцери просилися на вилазку, але пан староста не дозволив, побоюючись даремного кровопролиття. Він розумів, що радше все закінчилося б відкритим боєм, бо такого обачного войовника, як шведський король, і таку вишколену армію нелегко захопити зненацька. Заглоба ж, переконавшись, що пан староста має твердий намір, тим наполегливіше рвався у бій, запевняючи, що сам поведе загін.

— Надто вже ти, ваша милосте, до крові жадібний, — відповів йому пан Собіпан. — Нам добре, шведам кепсько, чого ж ми до них підемо? Ще, не дай Боже, уб'ють тебе, де я тоді візьму такого радника, бо це ж твоїм слівцем про Нідерланди я Форгеля сконфузив.

Пан Заглоба відповів, що йому просто нудно знічев'я сидіти на місці й дуже хочеться скубнути шведів, — однаке змушений був підкоритися.

Не маючи інших справ, він увесь час проводив на мурах, серед жовнірів, поважно повчаючи і даючи слухні поради. Вони слухали його з великою увагою, тому що бачили в ньому досвідченого воїна, одного з найкращих у Речі Посполитій, а Заглоба від душі тішився, дивлячись на потужні укріплення і на відвагу рицарів.

— Ні, пане Міхале, — казав він панові Володийовському, — інший дух панує нині серед шляхти та й у всій Речі Посполитій, інші настали часи. Ніхто вже не думає про зраду, ніхто не хоче жити під шведами, кожен ладний за короля, за Річ Посполиту радше життя віддати, ніж поступитися ворогові бодай п'яддю польської землі. А пам'ятаєш, лише рік тому звідусіль чулося: той зрадив, цей зрадив, той попросив у шведів захисту, а тепер шведам захисту просити доводиться, і якщо їм чорт не допоможе, то скоро вони самі підуть під три чорти. У нас-то животи набиті, хоч довбишів клич, а у них від голоду кишки марша грають.

Пан Заглоба казав правду. Шведська армія не запаслася провіантом, і для вісімнадцяти тисяч осіб, не рахуючи вже коней, дістати його не

було звідки, бо пан староста ще до приходу ворога забрав увесь фураж і продукти з усіх своїх довколишніх маєтків. А у віддаленіших округах була сила-силенна партизан-конфедератів і селянських ватаг, тому вийти з табору на пошуки провіанту означало приректи себе на неминучу смерть.

До того ж пан Чарнецький не пішов за Віслу й знову кружляв довкола шведської армії, мов хижий звір довкола вівчарні. Знову почалися нічні тривоги, знову почали пропадати безвісти невеликі загони. Під Красником з'явилися якісь польські війська, котрі відрізали шведам шлях до Вісли. І нарешті прийшло повідомлення, що Павел Сапега із сильною литовською армією рухається з півночі, що дорогою він знищив гарнізон у Любліні, узяв місто та спішно йде до Замостя.

Старий Віттенберг, найдосвідченіший із шведських воєначальників, розумів увесь жах становища й відверто застеріг короля.

— Ваше величносте, — сказав він, — я знаю, що ваш геній здатний творити дива, однак говорячи просто, по-людському — нам загрожує голод, а знесилена армія натиску не витримає, супротивник переб'є нас усіх до ноги.

— Якби я захопив цю фортецю, то за два місяці закінчив би війну! — заперечив король.

— Такої фортеці й за рік не здолати.

У глибині душі король визнавав слушність старого войовника, тільки не хотів признаватися, що й сам не бачить ради, що геній його безсилий.

Але він досі ще важив на щасливий випадок і, сподіваючись його наблизити, наказав день та ніч обстрілювати фортецю.

— Я мушу пригнітити їхній дух, тоді вони й на перемови охочіше підуть, — говорив він.

Протримавши Замостя кілька днів під таким обстрілом, що за димом світу білого не видно було, він знову послав Форгеля у фортецю.

— Король і пан мій, — сказав генерал, поставши перед паном старостою, — гадає, що збитки, завдані Замостю нашими гарматами, пом'якшать вашу гордовитість і схилять вашу князівську милість до перемов.

А пан Замойський йому на це:

— Авжеж, є збитки, є... Як не бути! Осколком гранати у черево свиню на базарі вбило. Постріляйте ще з тиждень — глядь, і другу вб'єте...

Форгель переказав його відповідь королю. Увечері в королівському шатрі знову відбулася рада, а вранці шведи заходилися укладати на підводи шатра і скочувати з валів гармати... Уночі знялось усе військо.

Замість шкварило їм навздогін з усіх гармат, а коли шведи зникли з очей, із південної брами вийшли дві хоругви — Шемберка й лауданська — і поскакали слідом.

Шведи рухалися на південь. Щоправда, Віттенберг радив повернутися до Варшави й усіляко намагався переконати короля, що це єдиний шлях до порятунку, але шведський Олександр твердо вирішив переслідувати польського Дарія до крайніх меж польської землі.

⁶М а й о р а т — порядок спадкування нерухомого майна (найчастіше землі), за яким його передають старшому синові або старшому в роді.

⁷Відповідь (лат.).

РОЗДІЛ IV

Весна того року видалася з химерами: на півночі Речі Посполитої уже розтанули сніги, скресли річки й земля потопала у березневій повені, тим часом як на півдні ліси, поля і води досі ще стигли під крижаним зимовим вітром, що дув із гір. У лісах лежали кучугури, кінські копита дзвінко цокали по зледенілих дорогах, погода стояла суха, з червоними заходами сонця і зоряними морозними ночами. Хлібодари, господарі плодючих суглинків, чорноземів і порубок Малої Польщі раділи пізнім холодам, бо, казали вони, мороз винищить польових мишей та шведів.

Довго барилася весна, зате потім нагрянула зненацька, немовби кірасирська хоругва, яка атакує ворога. Спекотне сонце незабаром розтопило крижаний панцир. Із угорських степів подув сильний і теплий вітер, зігріваючи луги, поля та бори. Невдовзі поміж блискучими калюжами на полях зачорніла земля, на заплавах зазеленіла трава, а з дерев у лісі, обвішаних розталими бурульками, стікали рясні сльози.

У безхмарному небі цілісінькими днями тяглися табуни журавлів, диких качок, чирків і гусей. Прилетіли лелеки й почали мостити гнізда на тих самих стріхах, що торік, ластівки метушилися під кожним піддашшям. Над селами, над лісами та озерами стояв безперервний пташиний щебет, а вечорами гучно квакали жаби, блаженствуючи у теплих калюжах.

А потім пішли рясні, теплі дощі, й падали вони вдень та вночі не перестаючи. Поля стали схожими на озера, річки розлилися, затопили усі броди, дороги вкрилися в'язкою глибокою грязюкою і перетворилися на непрохідні болота.

Ось цими водами, болотами і драговинами шведське військо брело далі й далі на південь.

Але як же мало цей натовп, що скидався на стадо, яке гнали на забій, нагадував ту чудову армію, котра під командуванням Віттенберга вторглася свого часу в межі Великої Польщі. Голод поставив свою синю печатку на обличчях давніх войовників, вони схожі були тепер радше на привидів, аніж на людей. Струджені, пригнічені, змучені безсонними ночами, йшли, знаючи, що в кінці шляху на них чекає не

хліб, а голод, не сон, а битва, а якщо й судилось їм віднайти спокій, то хіба що спокій смерті.

Закуті в залізо кістяки вершників сиділи на кістяках коней. Піхотинці ледве тягли ноги, через силу втримуючи у тремтливих руках списи й мушкети. Минали день за днем, а вони все йшли вперед. Ламалися вози, гармати грузили у багнюці, шведи рухалися так поволі, що часом за цілий день ледве долали милю. Як круки на трупи, накинулися на рейтарів хвороби. Одні клацали зубами у лихоманці, інші, ослабнувши, просто лягали на землю, воліючи померти, тільки б не йти далі.

Проте шведський Александр не припиняв переслідувати польського Дарія.

Але водночас переслідували і його. Як шакали, котрі біжать уночі навздогін за пораненим буйволом, очікуючи, коли він упаде, а він уже знає, що смерть близько, уже чує позаду виття голодної зграї, — так за шведами йшли загони шляхти й селян, підступаючи до ворога дедалі ближче, дедалі сміливіше нападаючи й кусаючи його.

І нарешті підтягнувся найстрашніший переслідувач — Чарнецький. Він пішов за шведами по п'ятах, і варто було їхнім тилowym дозорам обернутися, вони незмінно бачили вершників — іноді далеко на обрії, іноді кроків за п'ятсот, іноді на відстані двох пострілів із мушкета, а іноді, коли Чарнецький нападав, — майже над горлом.

Шведи прагнули битви. Вони у розпачі молили про неї Бога, захисника воїнів, та Чарнецький бою не приймав; він вичікував свого часу, а поки що намагався куснути, як шакал, або пускав на них, наче соколів на диких качок, невеликі загони.

Так ішли вони один за одним. Але часом київський каштелян обходив шведів із флангу, перетинав їм шлях і вдавав, що збирається дати генеральний бій. Тоді з кінця в кінець у шведському таборі починали радісно сурмити, і — о, диво! — здавалося, нові сили, новий дух уливається у змучених скандинавів. Хворі, намоклі, знесилені, схожі на воскреслих мертвяків, вони з розпашілими обличчями, із вогнем в очах готувалися до бою. Їхні руки, налившись ураз залізною силою, міцно стискали списи і мушкети, їхні горла, зненацька окріпнувши, видавали оглушливий бойовий клич, і, забувши про слабкості

й хвороби, вони йшли вперед, одержимі єдиним бажанням — упритул схопитися з ворогом.

Пан Чарнецький бив раз, бив другий, але, тільки-но у бій вступали гармати, він одводив війська вбік, і шведи, марно витративши сили, ловили облизня, обмануті й розчаровані.

Зате якщо гармати запізнювались і можна було пустити в хід шаблі й піки, пан Чарнецький налітав на ворога, мов блискавка, знаючи, що в рукопашній сутичці шведська кіннота не встоїть навіть перед волонтерами.

І знову Віттенберг прохав короля відступити, не занепащати себе й війська, але той лише стискав губи та, виблискуючи очима, вказував перстом на південь, у степи, де чекала на нього звитяга над Яном Казимиром, де військо його знайде відпочинок, їжу, корм для коней і багату здобич.

Тим часом, на довершення усіх бід, польські полки, які ще служили Карлові, єдині, котрі могли тепер бодай якимось протистояти Чарнецькому, стали покидати шведів. Першим «подякував» за службу пан Зброжек, якого досі утримували при Карлі не жага збагачення, а сліпа відданість своїй хоругві й жовнірське почуття обов'язку. Вдячність його вилилась у тому, що він напав на драгунів Міллера, перебив половину полку і втік. Його приклад наслідував пан Калинський, пройшовшись по шведській піхоті. А Сапега хмурнішав із кожним днем, усе над чимось розмірковував, щось задумував. Сам він іще залишався при Карлі, але з його полку що не день, то втікали люди.

Карл Густав тримав шлях на Нароль, Цешанів і Олешинці, прагнучи дістатися до Сяну. Він усе сподівався, що Ян Казимир виступить йому назустріч і дасть бій. Ще й тепер перемога могла поправити становище шведів та змінити їхню долю. І саме в цей час поширилися чутки, що польський король вийшов зі Львова зі своїм військом і татарами. Але Карл обманувся у сподіваннях, бо Ян Казимир, бажаючи об'єднати усі сили, чекав, поки підійде Сапега з його литвинами. Очікування було Янові Казимиру найліпшим союзником, — адже його сили помножувались, а сили Карла танули з кожним днем.

— Не військо це йде, не армія, а похоронна процесія, — казали старі воїни у таборі Яна Казимира.

Так само думав і багато хто зі шведських офіцерів.

Сам король досі ще казав, що йде до Львова, але він обманював і себе, і своє військо. Не до Львова треба було йому йти, а думати про власний порятунок. Та й ніхто до пуття не знав, чи там Ян Казимир, адже він міг відійти куди завгодно, хоч під самісіньке Поділля, і повести за собою супротивника у далекі степи, де на шведів чекала неминуча загибель.

Дуглас пішов під Перемишль спробувати, чи не можна взяти хоч цієї фортеці, але повернувся не лише ні з чим, а й із втратами. Усі чутки, що доходили до шведського табору, тільки підтверджували наближення катастрофи, а чутки ці множилися з кожним днем, одна за одну жахливіші.

— Сапега йде, він уже в Томашеві! — говорили сьогодні.

— Пан Любомирський іде з військом із Підгір'я і верховинці з ним! — казали наступного дня.

А ще через день:

— Король веде кварцяне військо і сто тисяч татар! Він уже з'єднався із Сапегою!

Були серед цих відомостей і неправдиві та перебільшені, але всі вони обіцяли шведам швидку поразку й загибель, викликали у них страх. Армія занепала духом. Колись, хоч скільки разів з'являвся Карл перед своїми рейтарами, армія незмінно вітала його гучними окриками, в яких звучала віра у перемогу. Тепер полки стояли перед ним глухі й безмовні. Зате сидючи біля вогнищ, голодні й смертельно втомлені воїни говорили найчастіше про Чарнецького, а не про власного короля. Чарнецький привиджувався їм усюди. І дивна річ! Якщо траплялися дні, коли ніхто не гинув і не пропадав безвісти, якщо кілька ночей минали спокійно, без криків: «Алла!» і «Бий, убий!» — тривога шведів ще дужче зростала.

— Пан Чарнецький притих. Бозна, що він задумав! — повторювали рейтари.

Карл затримався на кілька днів у Ярославі, розмірковуючи, що робити далі. У цей час усіх хворих, яких у таборі було безліч, посадили в баржі й річкою відправили до Сандомира, найближчого укріпленого міста, що було ще під шведами. Щойно з цим покінчили,

рознеслася чутка, що Ян Казимир виступив зі Львова, і шведський король вирішив з'ясувати, де ж він перебуває насправді.

Із цією метою полковник Каннеберг із тисячею вершників перейшов Сян і вирушив на схід.

— Можливо, ти тримаєш у руках закінчення війни і всі наші долі, — сказав йому на прощання король.

Багато що залежало від цього походу. В найгіршому разі Каннеберг мав роздобути для армії провіант; та якби йому пощастило, якби вдалося вивідати достеменно, де перебуває Ян Казимир, шведський король мав намір негайно рушити на польського Дарія усі свої сили, розбити його війська, а дасть Бог, то й самого його захопити.

Тому Каннебергові дали найкращих рейтарів і найліпших коней. Відбирали надзвичайно ретельно, бо полковник не брав із собою ні піхоти, ні гармат, а його людям треба було із шаблею в руках битись із польською кіннотою.

Двадцятого березня вирушили в дорогу. Коли загін переправлявся через Сян, біля мосту юрмилися рядові й офіцери, даючи напуття тим, які йшли:

— Нехай допоможе вам Бог! Нехай пошле він вам звиягу і щасливе повернення!

Загін розтягнувся довгою змією, бо аж тисяча вершників мала по двоє в ряд пройти щойно збудованим мостом, один прогін якого, ще не докінчений, був нашвидкуруч покритий для них дошками.

Обличчя у воїнів сяяли — сьогодні вони наїлися досхочу. В інших відібрали, а їх нагодували, та ще оковитої налили у манірки. І тепер вони, погойдуючись у сідлах, весело кричали товаришам, які товпилися біля підмістного укріплення:

— Ми вам самого Чарнецького на аркані приведемо!

Дурненькі! Вони не знали, що йдуть, наче воли, на бійню.

Усе, як навмисне, складалося, щоб їх занапастити. Ледве вони пройшли, шведські сапери відразу ж розібрали тимчасовий настил, маючи намір збудувати міцніші перекриття, якими могли б пройти гармати. А вершники, наспівуючи, повернули до Великих Очей, раз-другий блиснули на сонці їхні шоломи, а потім вони зникли у густому бору.

Проїхали півмилі — нічого! Довкола тихо, лісовий простір немовби вимер. Вони зупинилися, дали відпочити коням, потім повільно поїхали далі. Нарешті загін дістався до Великих Очей, але й там вони не знайшли жодної живої душі.

Це безлюддя здивувало Каннеберга.

— Мабуть, тут на нас чекали, — зауважив він майору Свено, — але Чарнецького, напевно, поблизу нема, раз він не влаштував нам засідки.

— Накажете повертатися, ваша вельможносте? — запитав Свено.

— Ні, ми підемо вперед, хоч би нам довелося йти аж до самісінького Львова, та й не так уже він далеко. Ми повинні спіймати «язика» і привезти королю точні відомості про Яна Казимира.

— А якщо наткнемося на великі сили супротивника?

— Таким воїнам, як наші, нема чого боятися цієї голоти, котра у них зоветься народним ополченням, навіть якщо їх буде кілька тисяч.

— Але ми можемо наскочити і на регулярні війська. Бо гармат нема у нас, а без гармат із ними не впоратися.

— Тоді ми вчасно відступимо й доповімо королю про супротивника. Тих же, хто стане нам на заваді, знищимо.

— Я ночі боюся! — сказав Свено.

— Вживемо усіх заходів безпеки. Їжі для людей і корму для коней у нас вистачить на два дні, отож квапитися нема чого.

Заглибившись у ліс за Великими Очами, їхали набагато обережніше, ніж досі. Півсотні вершників Каннеберг вислав наперед. Дозорці їхали, тримаючи наготові мушкети та зірко озираючись навкруги, вдивляючись у кущі й зарості, часто зупиняючи коней і прислухаючись. Час од часу звертали убік, прочісували придорожні гущаки, але ні на дорозі, ні біля неї не було нікого.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ